

Джерела та література

1. Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski / J. Bidlo. – Praha, 1937. – 32 s.
2. Андреева М.А. Василий Николаевич Златарски // Slavia. – Rochnik XV. – Sesit 1. – Praha., 1937. – S. 135 – 138.
3. Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. – София, 1975. – 266 с.
4. Василева Н. Към въпроса за ролята на някои личности от великото Търново в българската история // Известия на Старозагорския исторически музей. – Т. IV. – Стара Загора, 2011. – С. 136 – 142.
5. Нуриева З.Н. национальное возрождение болгарского народа в конце XVIII – первой половине XIX века // Вакі университетинин хәбәрләри. – № 3. – Баки, 2011. – С. 73 – 80.
6. Александър Златарски [електронний ресурс]. – Режим достпу: <https://zlataritzta.wordpress.com/история/далечното-минало/александър-златарски/>
7. Цанков Ц. Първият // Списание на Българското геологическо дружество. – Год. 55. – кн. 3. – София, 1994. – С. 1 – 8.
8. Николов Т. Ами Буе Георги Златарски – две звезди в зората на българската геология // Списание на Българското геологическо дружество. – Год. 65. – кн. 1-3. – София, 2004. – С. 5 – 18.
9. Цанков Ц. Първият // Списание на Българското геологическо дружество. – Год. 55. – кн. 3. – София, 1994. – С. 1 – 8.
10. Генерал Стефан Николов Златарски [електронний ресурс]. – Режим достпу: http://starotarnovo.ucoz.com/blog/gen_stefan_zlatarski/2015-01-03-26
11. Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т.1. – София, 1918. – Режим достпу: <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.htm>
12. Михайлов П. Кореспонденцията на професора Анастас Иширков до Васил Н. Златарски // География. – 2008. – № 2. – С. 38 – 42.
13. Андреева М.А. Василий Николаевич Златарски // Slavia. – Rochnik XV. – Sesit 1. – Praha., 1937. – S. 135 – 138.
14. Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет // Homo sapiens. – 2008. – № 2. – С. 6 – 7.
15. Архимандрит Августин. Русский археологический институт в Константинополе. // Богословские труды. – 1986. – № 27. – С. 266 – 293.
16. Андреева М.А. Василий Николаевич Златарски // Slavia. – Rochnik XV. – Sesit 1. – Praha., 1937. – S. 135 – 138.
17. Сборник въ честь на В.Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. – София, 1925. – 537 с.
18. Дроснева Э. Тропинки историографии в Болгарии // Харківський історіографічний збірник. – 2014. – Вип. 13. – С. 60 – 73.
19. Михайлов П. Кореспонденцията на професора Анастас Иширков до Васил Н. Златарски // География. – 2008. – № 2. – С. 38 – 42.
20. Сборник въ честь на В.Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. – София, 1925. – 537 с.
21. 140 години от рождението на академика Васил Златарски. // Museum. – 2006. – № 5. – С. 36 – 37.
22. Златарски Василий Николаевич. – Режим достпу до статті: <http://www.bogoslav.ru/persons/285692/index.html>
23. 140 години от рождението на академика Васил Златарски // Museum. – 2006. – № 5. – С. 36 – 37.

Безверха В. М. Формирование жизненного и научного мировоззрения В.Н. Златарски

Статья посвящена изучению среды, в которой формировался жизненный и научный мировоззрение болгарского историка конца XIX – начала XX века Васила Николова Златарски. В.Н. Златарски проявил себя не только на уровне исторической науки, но и был активным общественным деятелем и патриотом своего государства. В современной науке фигура Васила Златарски остается одной из знаковых. Автор статьи пытается найти и обобщить все факторы, повлиявшие на становление Васила Златарски.

Ключевые слова: В. Златарски, Болгария, научное мировоззрение, историческая наука, В. Васильевский.

Bezverkha V. M. The formation of V.N. Zlatarsky's life and scientific outlook.

The article is devoted to the studying of the environment in which the life and scientific outlook Bulgarian historian of the late XIX - early XX century Vasile Nikolova Zlatarsky was formed. V.N. Zlatarsky proved himself not only in the field of history, but was an active public figure and a patriot of his country. In modern science the figure of Vasile Zlatarsky is one of the iconic. The author tries to find and generalize all the factors that influenced the formation Vasile Zlatarsky.

Keywords: V. Zlatarsky, Bulgaria, scientific outlook, historical science, W. Wasilewski.

УДК 929:342:395.2

Ю. В. Капарулін

ГЕОРГІЙ АФАНАСЬЄВ (1848–1925): НАРИСИ БІОГРАФІЇ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті, на основі праць попередників, систематизовано біографічні данні історика, викладача, публіциста, фінансиста та дипломата Георгія Омеляновича Афанасьєва. Визначено, що попри активну наукову та суспільну діяльність Г. Афанасьєв досі не отримав належної оцінки своєї роботи. Намічено основні напрямки подальших досліджень його життя та діяльності, зокрема доповнення біографії, визначення кола особистих та професійних зв'язків, складання бібліографії праць ученого й проведення їх історіографічного аналізу, вивчення публіцистичної діяльності, дослідження епістолярної спадщини тощо.

Ключові слова: Георгій Афанасьєв, історик, фінансист, дипломатія Одеса, Київ, Белград.

Перспективним напрямом досліджень у вітчизняній історичній науці залишається вивчення життя та діяльності людей, які свого часу залишили помітний слід в суспільно-політичному житті України, однак через різні обставини були забуті. До таких діячів, зокрема належить Георгій Омелянович Афанасьєв – історик, педагог, громадський діяч, фінансист і політик. Попри таку багатосторонню діяльність та значні успіхи й результати, життя і діяльність цієї людини до сьогодні залишаються маловивченими.

В даній статті, на основі аналізу результатів попередніх досліджень, здійснено спробу систематизувати матеріали з біографії Г. Афанасьєва і визначити перспективні напрями для подальшого вивчення життя та діяльності діяча.

Спеціально присвячених Г. Афанасьєву наукових робіт та публікацій, на сьогодні, написано обмаль. Переважно, це були спроби систематизувати біографічні дані, або висвітлити окремі аспекти його життя та діяльності. Серед них зокрема дослідження Т. Гончарука та І. Дружкової [1, с. 53-65], О. Новікової [2], В. Савченко [3, с. 34-36] та ін. Діяльність Г. Афанасьєва на посаді міністра закордонних справ Української Держави дослідив Д. Табачник [4, с. 201-219]. Біографічні дані про діяча також містяться у декількох енциклопедичних виданнях [5, с. 77; 6, с. 152; 7, с. 78]. Окрім цього, до наукової спадщини ученого впродовж ХХ – ХХІ ст. зверталось чимало дослідників, що підкреслює важливість вивчення наукової діяльності ученого та потреби її узагальнюючої оцінки сьогодні [8-12].

Написання повної біографії ученого залишається актуальним завданням для сучасних дослідників. Для цього необхідно проводити широку евристичну роботу у бібліотеках і архівах України, Російської Федерації та Республіки Сербія. Зокрема, цінні відомості про життя і творчість Г. Афанасьєва містить збірка його наукових робіт (видана у 1908 р.) в якій друзі та шанувальники опублікували вступну статтю присвячену ученому [13, с. 3-12].

Георгій Омелянович Афанасьєв народився 28 лютого 1848 р. в м. Уфа у дворянській родині. Його батьком був російський військовий, що брав участь у Кавказькій війні. За родинною історією, яку він сам вважав малоімовірною, його прадідом був В. Мирович (страчений за Катерини II). Про свою службу Омелян Афанасьєв із захопленням любив розповідати родині, і під впливом цих оповідань маленький Георгій разом з братами почав мріяти про поїздку на Кавказ. Батько майбутнього ученого застав і любов до історії. Він часто переказував сином різні сюжети із світової та вітчизняної історії у формі простих епізодичних розповідей. Саме розповіді батька пробудили у Георгія любов до історії та географії, а зміцнив її вчитель гімназії М. Д. Крилов. Г. Афанасьєв зберіг багато добрих спогадів про гімназію. Її педагогічний склад він характеризував як такий, що сприяв розвитку в учнів природних здібностей і прагнення до знань. Для цього, зокрема, був сприятливий час, адже освіту він здобував в “епоху великих реформ”. У 1865 р. Георгій Афанасьєв закінчив гімназію. В цьому ж році він втратив батька і на запрошення свого дяді переїхав до Одеси, де і вступив на історико-філологічний факультет. Знайомі та друзі характеризували його як жвавого, вразливого юнака, який імпував товаришам своєю зовнішньою витримкою, а також своїм “європеїзмом”, що був ніби то його природньою якістю і якого було так мало навколо [13, с. 3-4].

Разом із однокурсниками С. Южаковим та І. Карвацьким Георгій став керівником студентського гуртка. Хоча студенти переймалися суто ліберально-просвітницькими ідеями, їх вважали дуже “неблагонадійними”, і цей факт згодом відіграв негативну роль у науковій кар’єрі Афанасьєва.

Вже на студентській лаві Г. Афанасьєв виявив свій талант оратора, вміння швидко схоплювати нові наукові знання, коротко і чітко характеризувати суть питань. Він став помітним не лише серед однокурсників, а й у колах професорсько-викладацького складу. Відомі професори – історик А. Брінкер, філософ Р. Орбінський і особливо славіст В. Григорович, мали значний вплив на формування особистості майбутнього ученого і його подальшу долю. За рекомендацією Р. Орбінського, Георгій Омелянович, студент 4го курсу, отримав уроки в приватній жіночій гімназії Гауеншильд. Двадцятирічний історик із захопленням розпочав свою професійну діяльність. Його ентузіазм, любов до науки, віра у власні сили заміняли відсутність дидактичних знань і педагогічного досвіду. По закінченні курсу навчання у 1869 р., молодого викладача залишили працювати в університеті і почали готувати для отримання професорського звання на кафедрі всезагальної історії. Однак, невдовзі він зіткнувся зі своїми першими професійними проблемами.

У освітньому житті Одеси розігралася так звана “Стратонівська історія”, що зіпсувала життя кільком видатним людям і зачепила й Георгія Омеляновича. З 1866 р. Одеський навчальний округ очолив С. П. Голубцов, – людина, яка “випадково зайняла цю посаду”. Він був професійним лікарем, колишнім мировим посередником в маєтку гр. Д. А. Толстого. І коли Д. Толстой очолив Міністерство Народної Просвіти, він призначив С. Голубцова полечителем Одеського навчального округу. Вірний провідник ідей гр. Д. Толстого, С. Голубцов переслідував всі “жваві” сили педагогічного світу Одеси. Директором старшої в Одесі Рішельєвської гімназії був у той час В. Стратонов, – прогресивний та гуманний чоловік, віддалений від політики і помірковано-ліберальний у своїх суспільних поглядах. Між ним і полечителем навчального округу почалися чвари, що закінчилися відставкою директора гімназії. За В. Стратоновим пішли кращі вчителі Рішельєвської гімназії. Ці події сколихнули не лише педагогічний світ. На обіді в честь В. Стратонова, що влаштували представники інтелігентного співтовариства, Г. Афанасьєв виступив з промовою, в якій роз’яснив загалу значення “Стратонівської історії”. Цю промову підхопила преса, спочатку місцева, а потім і столична. Зрештою, інформація дійшла до С. Голубцова, який не забув оратора [13, с. 4-5].

У 1872 р. Г. Афанасьєв склав магістерський іспит і був обраний виконуючим обов’язки доцента, але С. Голубцов секретною “бумагою” на ім’я ректора університету наклав вето на це обрання. Тоді Георгій Омелянович повністю зосередився на педагогічній діяльності. Впродовж декількох років він викладав у різних навчальних закладах Одеси: в жіночій гімназії Гауеншильд, в Маріїнській міській жіночій гімназії, в

Комерційному та Реальному училищах і зрештою став на чолі педагогічної корпорації гімназії Г. Піллер. Ця корпорація, залучала до себе багатьох кращих педагогів міста. Крім того, в той самий час він став членом Одеського Слов'янського товариства, що пізніше стало одним з найбільш дієвих місцевих просвітницьких товариств. Нарешті, з 1877 до 1878 р. Г. Афанасьєв вів політичний відділ в одеській газеті "Правда". Де за цей час було розміщено понад 200 його статей [13, с. 5].

Наприкінці 1870-х рр. в Російській імперії пройшла хвиля суспільних рухів. Влада реагувала відповідно своєму характеру, призначаючи на вищі управлінські посади надійних та рішучих поборників "вільнодумства". Зокрема, у 1879 р. на посаду одеського генерал-губернатора було призначено російського генерала Е. Тотлебена. Разом з ним приїхав його найближчий радник С. Панютін. В Одесі почалися гоніння, спрямовані проти всіх, хто колись виступав в більшій або меншій мірі на суспільному поприщі. Саме в цей час С. Голубцов спробував звести рахунки з Г. Афанасьєвим і в травні 1879 р., посилаючись нібито на вимогу Е. Тотлебена, запропонував Георгію Омеляновичу у 24 години подати у відставку. Г. Афанасьєв виконав вимогу, але спробував відстояти себе. Йому вдалося дізнатися і довести, що Е. Тотлебен не намагався усунути його з посади. С. Голубцову, що потрапив у незручне становище, залишалося відмінити свою вказівку, і Георгій Омелянович з жовтня 1879 р. продовжив педагогічну діяльність.

У квітні 1879 р. на загальних зборах членів Одеського Товариства Взаємного кредиту Г. Афанасьєва одногосно обрали до складу членів Правління і зрештою він став головою цього об'єднання. Але свою улюблену справу він не полишив висунувши вимогу, – отримати 2 години на день для заняття уроками.

У 1880 р., коли в Одесі вже не було Е. Тотлебена, а замість С. Голубцова було призначено професора П. Лавровського, життя Г. Афанасьєва почало налагоджуватись. Після виступу "про гуманістичне значення О. Пушкіна", виголошеного Г. Афанасьєвим на об'єднаному засіданні Університету, Миської думи та Слов'янського товариства, він привернув увагу П. Лавровського, який зняв з нього заборону що тяжіла над його університетською діяльністю. Тоді Г. Афанасьєв активно взявся за магістерську дисертацію, над якою він уривками працював вже декілька років. У 1885 р. він захистив у Києві свою дисертацію – "Головні моменти міністерської діяльності Тюрго" [14], і був призначений приват-доцентом на кафедрі історії Новоросійського університету. З цього часу він почав вести активне наукове, викладацьке та громадське життя: читав лекції в університеті, працював в Товаристві Взаємного кредиту та Слов'янському товаристві. Так пройшло три роки, і учений зрозумів, що за такої насиченої діяльності йому майже не вистачає часу для роботи над докторською дисертацією, і що єдина можливість її написати – поїздка закордон. У 1888 р. Г. Афанасьєву вдалося отримати відрядження від Міністерства Народної Просвіти (без грошового утримання) та відпустку з Товариства Взаємного кредиту, і він поїхав з родиною до Парижу. Там він працював в Національній бібліотеці та архівах (Національному і Міністерства Закордонних справ). "Два роки напруженої праці були проведені там", – записав Г. Афанасьєв у своїй автобіографічній замітці, пригадуючи своє перебування в Парижі. Там він налагодив наукові зв'язки з професорами Сорбонни, Католицького університету і членами Академії Наук. У 1890-му році учений повернувся до Росії з майже готовим докторським дослідженням "Про хлібну торгівлю у XVIII ст." [14], яке захистив у 1892 г. у Петербурзькому університеті, отримавши за свою роботу ступінь доктора історії. За одностайними відгуками петербурзької преси цей диспут був блискучим. Оцінка дисертації вітчизняними та закордонними ученими була одностайною. Учений комітет Міністерства Народної Просвіти, професори-опоненти і Паризька Академія Наук визнали дисертацію Георгія Омеляновича видатною історико-економічною працею. Її частину, про "Товариство Голодування", ще в рукописі було оголошено професором Левассером на засіданні Академії наук етичних і політичних й надруковано у її виданні (*Competes Rendus de l'Academie*). Після цього, майже одночасно з появою друкованого російськомовного варіанту її перевидали французькою, і з доповіддю про неї виступив той самий професор Левассер на засіданні Академії Наук. В цій доповіді він зокрема сказав: "Ця праця, виконана іноземцем ...робить велику честь її авторові і буде, безперечно, корисна всім тим, хто працюватиме над економічною історією XVIII ст.". В декількох спеціальних історичних журналах було опубліковано добрі відгуки про цю книгу [13, с. 8].

Не дивлячись на такий успіх, талант, знання, наукову працездатність, популярність лекцій в університеті і суспільстві, визнання вітчизняними та іноземними ученими Г. Афанасьєву не вдалося стати професором у Новоросійському університеті. Адміністрація навчального закладу відносилася з підозрою до його лекцій, вважаючи їх занадто ліберальними, серед професорів університету були й вороже налаштовані по відношенню до нього люди. Спроба очолити кафедру всезагальної історії після смерті професора В. Надлера у 1894 р. завершилася невдачею. "Тоді, говорив учений, – після 20 років наполегливого устремління до професури, я вирішив здатись і сказав собі: "насиленько милим не будеш. Я пішов туди, куди давно мене наполегливо та ласкаво тягнула доля, скільки наполегливо я намагався залишитися в педагогічній сфері і скільки вороже у ній до мене ставилися люди, що мали владу" [13, с. 8].

У 1895 р. Г. Афанасьєва було призначено управляючим конторою Державного Банку у Києві. З тих часів банківська справа стала його основним заняттям, але він не полишив просвітницької роботи, що була ідейною основою всього його життя. Гаряче співчуваючи приватній ініціативі в справі освіти, Г. Афанасьєв скоро став членом піклувальних рад при трьох київських приватних гімназіях. Позбавлений можливості ділитися своїми знаннями з постійною університетською аудиторією, він знаходить для себе більш різноманітну аудиторію виступаючи в якості лектора у залах, сповнених слухачами з прошарку інтелігенції, або в скромних приміщеннях перед строкатою публікою, яку об'єднувало бажання отримувати нові знання.

Як член правління Одеського слов'янського товариства і голова тієї його комісії, що організувала народні читання, загальнодоступні лекції і літературно-музичні вечори, Георгій Омелянович, ще в Одесі відчув тяжіння до роботи з публікою. Він читав лекції у нічних притулках і сараях, що наспіх пере-

облаштовувалися для проведення зустрічей. Зрештою, піднесення популярності подібних заходів серед населення Одеси, звернення громадськості до міської влади призвело до побудови Одеської Міської Народної Аудиторії [13, с. 9].

У Києві, в якості почесного члена, Товариства Писемності і Товариства Сприяння початковій освіті, Георгій Омелянович продовжував вести свою просвітницьку роботу.

Взагалі, свої публічні лекції Г. Афанасьєв почав читати рано. Перший досвід в цьому напрямі він здобув у 1875 р., коли влітку прочитав 10 лекцій з історії Французької революції в гуртку до якого належали багато видних діячів Одеси. Серед слухачів Г. Афанасьєва були адмірал М. Чихачев і відома письменниця Т. Пассек – ініціаторка зустрічі. Невдовзі після того, у 1876 р., Г. Афанасьєв виступив з двома публічними лекціями з історії сербів, які прочитав на користь одеського комітету допомоги південним слов'янам в їх боротьбі з турками. З того часу, ім'я Г. Афанасьєва стало відоме всій інтелігентній Одесі, як одного з найкращих лекторів.

Загалом Г. Афанасьєв прочитав біля 100 публічних лекцій. В основному вони були проведені на підтримку різних благодійних і просвітницьких закладів Києва, Одеси, Кишинєва, Тирасполя, Чернігова, Херсона та інших міст (Одеського комітету допомоги південним слов'янам, Червоного Хреста, Товариства будинків працьовитості, Київського Товариства денних притулків, Санаторія для хворих туберкульозом, Притулку для одужуючих, Київського Товариства Писемності, Київського Товариства Сприяння початковій освіті, Товариства Нестора літописця, Херсонської громадської бібліотеки, для "недостатніх" студентів тощо. Іноді учений читав лекції і у навчальних закладах, наприклад, про Наполеона I в Одеському юнкерському училищі для його вихованців. Лекцію на цю ж тему, в подальшому, він прочитав офіцерам на Одеських Військових зборах [13, с. 10].

Виступаючи з публічними лекціями Г. Афанасьєв реалізувався як суспільний діяч, робота якого мала велике значення. Його виступи були проникнуті одним глибоким переконанням, що свідомо сприйняті суспільством ідеї є неподоланною силою, але тільки тоді, коли люди, що ці ідеї сповідують, володіють тією стійкою солідарністю, що здатна до тривалої напруги, яка не падає перед перешкодами, виявляється не чергуванням героїчних ексцесів і глибокої апатії, а спокійною мужністю, стійкою витримкою і культурними формами.

Ще в молоді роки Г. Афанасьєв брав участь в утворенні "студентського банку", простіше кажучи каси взаємодопомоги. Він мав довіру товаришів і став одним з завідувачів цієї каси. Вже тоді на його чесність і організаційні здібності звернув увагу інший студент того ж факультету – Сергій Вітте. У 1895 р., будучи міністром фінансів, С. Вітте запросив Г. Афанасьєва очолити Київську контору Державного банку. Погодившись на посаду, Г. Афанасьєв взяв на себе величезну відповідальність і величезний обсяг роботи. Однак йому вдалося досить успішно застосовувати свої теоретичні знання на практиці, вирішуючи ключові економічні питання Київського генерал-губернаторства [16].

Один із найгарніших старовинних будинків – Нацбанку України - був споруджений у Києві завдяки зусиллям його другого директора Георгія Омеляновича Афанасьєва.

Філія Держбанку в Києві відкрилася ще 1830 року, але спочатку розміщувалася у непридатних для такої установи приміщеннях. І тільки 1847 року, після ряду звернень його керівництва, за розпорядженням Миколи I, конторі відвели двоповерховий будинок на вулиці Інститутській (він і тепер стоїть поряд із Нацбанком України, але вигляд його дуже змінився). Ставши управляючим, Афанасьєв у цьому ж службовому будинку одержав житло. Будинок тоді був одним із найбільших, гарним (хоча зовні не справляв особливого враження), із вишуканими інтер'єрами, розкішним залом для прийомів та балів-маскарадів. І це заважало роботі банку, оскільки зал постійно "окупували" аристократи [2].

Георгій Омелянович почав активно клопотатися про нове приміщення для банку, бо не тільки "розвеселе" життя в його залі заважало працювати, а й "розгулялися" зсуви на прилеглий території. Міська влада грошей не давала, Петербург теж. Проте новий міністр фінансів Сергій Вітте дозволив спорудження нового будинку поряд. 13 лютого 1902 р. було закладено перший камінь у фундамент майбутнього банку за проектом архітектора Вербицького й інженера Кобелева. Його фасад та інтер'єри прикрасили орнаменти і скульптури Еліо Сая. 13 серпня 1905 року будинок прийняв працівників банку. Так завдяки зусиллям доктора Г. Афанасьєва і царського міністра С. Вітте Київ прикрасила чудова споруда, яка, на щастя, не постраждала в роки потрясінь, воєн, розрухи. Надбудова споруди для розширення банку була витримана в дусі задумів його архітектора [2].

Працюючи директором банку, Г. Афанасьєв також очолив Товариство взаємного кредиту, відкрив у Києві комерційне училище, займався благодійною діяльністю, зокрема в галузі охорони здоров'я, про що свідчать документи Музею медицини в Києві.

Разом з істориком М. Молчановським Георгій Омелянович відкрив гімназію з новітніми досягненнями в галузі навчання. Але працювати все ще доводилося у складних умовах. Ту ж таки гімназію, наприклад, переслідував київський попечитель навчального округу, втручаючись у систему викладання, звільняючи вчителів. "Багато що зводиться нанівець із того, що навіть у дев'яності роки визнавалося необхідним. Так, нашому братові історик круто буває від усвідомлення, що нам уже не дожити до початку руху нашого життя шляхом прогресу. Навряд чи. Але це усвідомлення не заважає мені з колишнім завзяттям працювати, оскільки я можу, на користь загальну і частоти й на користь просвітництва", – писав Г. Афанасьєв. Попри величезну зайнятість, він примудрявся займатися науковими дослідженнями. 1907 року вийшла його книжка про Ірландію, а 1908 р. – "Історичні й економічні статті" у кількох томах [17; 2].

Місцева влада на стільки цінувала ділові якості Г. Афанасьєва, що йому вибачали певну свободу у суспільних поглядах. Багатьох шокували виступи ученого, зокрема про причини революції у Франції. Але

С. Вітте завжди підтримував свого висуванця. Пізніше він згадував: “Я звернувся з листом до генерал-губернатора Драгомірова. Драгоміров мені відповів, що він чудово знає Афанасьєва, що на його лекціях завжди бував і буває, і що ця людина у вищій мірі гідна. На лекціях він завжди висловлює вкрай помірковані погляди, не може ж він приховати, що була Французька революція!...” [18, с. 55-56].

І все ж, виконуючий обов'язки київського губернатора, генерал Павло Курлов, наприкінці 1906 – початку 1907 рр. звинуватив Г. Афанасьєва у зловживаннях на користь ліберальної партії конституційних демократів, якій київський банкір справді симпатизував. В той період проходили вибори до II Державної Думи, і П. Курлов у своїх мемуарах згадував: “Управляючий конторою державного банку Г. Афанасьєв всіма силами, а головне, кредитом в державному банку, підтримував кадетську партію. Така діяльність державного службовця на посаді видного чиновника на мій погляд була нетерпимою” [16].

Високопрофесійна фінансова діяльність і глибока особиста порядність Георгія Омеляновича слугували його зближенню з такими відомим державним діячем царської Росії, як Володимир Коковцов, що обіймав високі посади, зокрема міністра фінансів і голови Ради Міністрів. Примітно, що коли В. Коковцов супроводжував Миколу II до Києва на відкриття пам'ятника його дідові Олександрові II, то зупинився майбутній глава імперського уряду саме в казенній квартирі Г. Афанасьєва у приміщенні контори Державного банку на вулиці Інститутській (тепер це будівля Національного банку України). Саме під час цієї поїздки, коли главу уряду Петра Столипіна було смертельно поранено, цар призначив В. Коковцова новим головою Ради Міністрів. Г. Афанасьєв був одним із перших, хто привітав його з цим високим призначенням. Згодом, В. Коковцов назвав у виданих у вигнанні доволі стриманих за тоном спогадах свого київського друга “незаплямованою людиною, видатною за своєю науковою підготовкою й репутацією” [19, с. 39, 368; 4, с. 202-203].

Георгій Омелянович із сім'єю були бажаними гостями багатьох відомих киян – батька і сина Житецьких, професора Київського університету ім. Святого Володимира історика І. Лучицького та його дружини, видатної перекладачки Марії Вікторівни Лучицької, у будинку яких бували письменники М. Старицький й В. Станюкович, композитор М. Лисенко, та ін.

Георгій Омелянович і його дружина були затятими альпіністами. Одного разу у Швейцарії, перейшовши Чортовим мостом на перевал Сент-Готтард, пройшовши 22 км, 63-річний Афанасьєв відпочив півгодини і продовжив свій шлях... Доля завдала подружжю страшного удару. Від черевного тифу померла їхня дочка, поетеса Ольга. Під час сходження в горах загинув старший син Володимир. Усе це підірвало здоров'я Г. Афанасьєва. Молодший син Ігор залишався єдиною втіхою батьків [2].

У 1917 р. Г. Афанасьєв за сумісництвом став директором Товариства взаємного кредиту, що значно посилило його вплив у фінансовій сфері. Відомо, що перед Лютневою революцією він, через очолювані ним установи, надавав фінансову підтримку діяльності кадетів, а перед гетьманським переворотом брав участь у фінансуванні “Української народної громади”, яка привело до влади гетьмана П. Скоропадського.

У 1917 р. розпочалася кампанія виборів до нового представницького органу країни – Установчих зборів, кандидати “сільськогосподарської та промислової групи” Київського регіону поставили в своєму списку під №1 Георгія Афанасьєва. Під №2 у тому ж списку був генерал П. Скоропадський. Коли останній став гетьманом Української Держави, він не забув Георгія Омеляновича. Пізніше гетьман згадував про Афанасьєва: “Найпопулярніша людина Києва, ерудит, однак він мав один величезний недолік – він був дуже старий” [20, с. 372, 376]. Не дивлячись на справді поважний вік (минав сьомий десяток), Г. Афанасьєва призначили головою Державного контролю, а в листопаді 1918 р. йому довірили міністерство закордонних справ (кабінет міністра знаходився в нинішній будівлі Музею руського мистецтва на вул. Терещенківській, 9). Для посади дипломата, в умовах тодішньої європейської нерозберихи Георгій Омелянович був занадто педантичним та довірливим. Прес-службою в його міністерстві завідувала 22-річна Надія Суворцева – майбутня українська письменниця. Вона бачила, що її шеф заклопотаний міжнародними інтригами, і часом відволікала його розмовами на історичні теми, які він охоче підтримував. Тим часом у його приймальні “парилися” іноземні дипломати нетерпляче чекаючи аудієнції [16].

Отже, з травня 1918 р. Г. Афанасьєв входить до складу гетьманського уряду як державний контролер. Звичайно цілком відкидати політичний характер цього призначення не можна, та все ж визначальними були особисті професійні якості відомого фінансиста. На посаду міністра закордонних справ Г. Афанасьєва призначили 14 листопада 1918 р. – у той самий день, коли гетьман проголосив курс на федеративне об'єднання з майбутньою децентралізованою Російською державою. Г. Афанасьєв був відомий своїми проантантівськими симпатіями. У спогадах П. Скоропадський писав: “Я пам'ятаю наступну сцену: я бачив, що діло йде погано та відчував, що Entente-а навіть у постаті Енно (французького консула в Україні) не прийде до нас у Київ. Я викликав до себе товариша міністра закордонних справ та вказав йому на стан справ, говорячи йому, що Entente-а не прийде тому-то й тому-то, але Афанасьєв на реальну обстановку мало звертав уваги й дуже рішуче переконував, посилаючись на аргументи, на які справжній реальний політик не повинен був посилатися, що я помиляюсь, так кожний й залишався при своїй думці. В нього була якась сліпа віра у те, що Entente-а повинна нас усіх врятувати й врятувати Україну від розвалу...” [4, с. 204-207].

Загалом, дипломатична діяльність Г. Афанасьєва принесла, хай і обмежені, але реальні результати. За його дорученням усі посольства Української Держави намагалися вийти на дипломатів держав Антанти для укладання військово-політичного союзу та отримання негайної військової допомоги. Особливо успішно вели переговори з французами гетьманські представники у Ясах, незважаючи на несприятливу роботу УНС.

Наприкінці листопада 1918 р. керівники Згоди прийняли рішення про заміну на території України військ Німеччини, які виводилися, своїм експедиційним корпусом. Це сталося завдяки переконуванню антантівських дипломатів представниками гетьманського МЗС, згідно з інструкцією міністра, в тому, що

анархія в Україні загрожуватиме стабілізації всієї Європи, й тоді неминучим буде захоплення в Україні (плацдарм "походу на Європу!") влади більшовиків. [4, с. 209]. Однак, зрештою країни Згоди не реалізували можливий союз з Україною, недооцінивши можливість створення на Україні плацдарму більшовистського "походу на Європу", хоча міністерство Г. Афанасьєва постійно робило рішучі кроки на зустріч.

Г. Афанасьєв також обстоював лінію налагодження взаємин з Добровольчою армією. Однак йому довелося працювати у складних умовах, враховуючи настрої, що панували у значної частини добровольчого командування. Зокрема, коли в київських газетах з'явився текст наказу за підписом генерала А. І. Денікіна про підпорядкування йому всіх офіцерських добровольчих підрозділів на території Української Держави, то Г. Афанасьєв негайно відреагував на цей факт порушення державного суверенітету. В листі на ім'я командувача Добровольчої армії він зазначив: "У місцевих газетах з'явився витяг із Вашого наказу, що наказує всім офіцерам колишньої Російської імперії підпорядкуватися Вам. Мабуть, газети не зовсім точно передають Вашу думку, оскільки підпорядкування Вашій владі офіцерів, які служать на Україні, викликало б плутанину та розвал дисципліни в українській армії, очолюваній гетьманом. Це небезпечно, особливо у такий момент, коли українські сили у єднанні з Доном і паралельно з Добровольчою Армією йдуть на боротьбу з більшовиками й на відновлення єдності Росії. Просимо роз'яснити дійсний смисл вашого наказу із збереженням авторитету влади гетьману".

Тоді генерал А. Денікін шукав не ворогів, а союзників і після звернення Г. Афанасьєва спростував своє авторство надрукованого наказу. З Катеринославу він надіслав таку телеграму: "Наказ, який з'явився в редакції київських газет я не віддавав. Генералу Ломновському – представникові ДА в Києві, - наказано об'єднати управління всіма російськими добровольчими загонами, при цьому йому наказано всіма засобами погоджувати свої дії в інтересах краю, спрямовуючи всі сили до боротьби з більшовиками і не втручаючись у внутрішні справи краю" [4, с. 212].

Г. Афанасьєв до самого кінця намагався лавірувати відстоюючи інтереси Української Держави у переговорах з Антантою та представниками білого руху. Однак, владі Гетьманату все ж не вдалося утриматись. Останнім державним актом, у складанні якого взяв участь міністр закордонних справ Г. Афанасьєв, стала ухвала Ради Міністрів Української Держави від 14 грудня 1918 р., де було сказано: "Обговоривши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти із себе повноваження і передати владу Директорії" [4, с. 218].

Після падіння гетьманського режиму Георгій Афанасьєв вирішив емігрувати. Тоді йому було вже 70 років. До сьогодні нам невідомі точні мотиви його рішення. Можливо він лише хотів перечекати доки стабілізується політична ситуація в країні і повернутися на Батьківщину, або ж справді захотів спокійно прожити останні роки. Так чи інакше, він виїздить до Сербії. Там він повернувся до своєї улюбленої справи. Його обрали професором у Белградському університеті, де він працював до своєї смерті у 1925 року. Про останні роки життя Г. Афанасьєва та долю його родини майже нічого не відомо. Пролити світло може хіба, що проведення досліджень у самому Белграді. Відомо, що працівники історичного факультету Белградського університету, декілька років тому, розпочали проект із вивчення життя та діяльності закордонних фахівців, які жили в Белграді і викладали в їхньому університеті. Серед них значиться й ім'я нашого співвітчизника Георгія Омеляновича Афанасьєва [2].

Таким чином, життя та діяльність Г. Афанасьєва до сьогодні залишаються маловивченими. Отже, перед вітчизняними ученими стоїть завдання проведення комплексного дослідження і написання фундаментальної праці присвяченої видному діячу. Серед актуальних напрямків подальших розвідок слід виділити: доповнення біографії Г. Афанасьєва новими фактами; визначення кола зв'язків діяча (з ким жив, працював, товаришував тощо); пошук та опрацювання архівних джерел (зокрема особового фонду, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ [21, с. 25-26]); складання бібліографії праць ученого; історіографічний аналіз наукового спадку історика; дослідження епістолярної спадщини; діяльність Г. Афанасьєва як публіциста тощо.

Отже, Г. Афанасьєв був помітною фігурою свого часу. Він реалізувався як талановитий історик, цікавий викладач, професійний фінансист, публіцист і дипломат. Його доля була настільки цікавою, наскільки складними була часи в які йому довелося жити. Життя та діяльність Георгія Афанасьєва є частиною вітчизняної історії другої половини XIX – початку XX ст., можуть значно її доповнити, а тому потребують всебічного вивчення і оцінки.

Джерела та література

1. Гончарук Т. Одесити – міністри урядів Української держави гетьмана П.Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника та Георгія Афанасьєва / Т. Гончарук, І. Дружкова // Чорноморська минувшина: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 6. – С. 53-65.
2. Новікова О. Забутий міністр Павла Скоропадського / О. Новікова // Дзеркало тижня : [Електронний ресурс] : Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html
3. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – 480 с.
4. Табачник Д. В. Історія становлення і розвитку дипломатії України / Д. Табачник. – К., 2009. – 896 с.
5. Афанасьєв Юрій Енциклопедія українознавства Ч. I / Головний редактор В. Кубійович. – Париж-Нью Йорк, 1955. – С. 77.
6. Маркітан Л. П. Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович / Л. П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 152.
7. Матвієнко В. М. Афанасьєв Георгій Омелянович Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т. 1. – С. 78.
8. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С. З. Мошенский. – Лондон, 2014. – 502 с.

9. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи / С. З. Мошенский. – Москва : Экономика, 2014. – 560 с.
10. История Ирландии / Отв. ред. Л. И. Гольман. – Москва : Мысль, 1980. – 390 с.
11. Хусейн Х. Основні риси просвітницької філософії історії А. Р. Тюрго / Х. Хусейн // Грані. – 2014. – № 4. – С. 71-76.
12. Фор Э. Опала Тюрго / Э. Фор. – М. : Прогресс, 1979. – 564 с.
13. Афанасьев Г. Е. Исторические и экономические статьи / Г. Е. Афанасьев. – Т. 1. – К., 1908. – 465 с.
14. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение / Г. Е. Афанасьев. – Одесса, 1884. – 279 с.
15. Афанасьев Г. Е. Условия хлебной торговли во Франции в XVII веке / Г. Е. Афанасьев. – Одесса, 1892. – 518 с.
16. Кальницкий М. Банкир-бессребреник / М. Кальницкий : [Электронный ресурс] : Киев интересный. – Режим доступа : <http://www.interesniy.kiev.ua/articles/bankir-bessrebnik/>
17. Афанасьев Г. История Ирландии / Г. Афанасьев. – СПб., 1907. – 312 с.
18. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – Т. III. – Л., 1924. – 395 с.
19. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911-1919 / Сост. С. С. Волк. – М., 1991. – 590 с.
20. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) – К. : Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.
21. Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / Ред. колегія: О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк, С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна (заст. відпов. редактора), Н. М. Зубкова, Т. І. Ківшар, С. Г. Кулешов, В. Ю. Омельчук, Ю. А. Пінчук, П. Т. Тронько; Національна академія наук України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – К., 2002. – 768 с.

Капарулин Ю. В. Георгий Афанасьев (1848-1925): жизнь, деятельность и направления их дальнейшего исследования.

В статье, на основе работ предшественников, систематизированы биографические данные историка, преподавателя, публициста, финансиста и дипломата Георгия Емельяновича Афанасьева. Определено, что не смотря на активную научную и общественную деятельность, Г. Афанасьев все еще не получил достойной оценки своей работы. Намечены основные направления дальнейших исследований его жизни и деятельности, в частности дополнение биографии, установление круга личных и профессиональных связей, составление библиографии работ ученого и проведение их историографического анализа, исследование эпистолярного наследия, изучение публицистической деятельности и прочее.

Ключевые слова: Георгий Афанасьев, историк, финансист, дипломатия, Одеса, Киев, Белград.

Kaparulin Yu. V. Heorhii Afanasiev (1848-1925): life, work and prospects of further studies.

The biographical information about historian, teacher, journalist, diplomat and financier Heorhii Omelianovych Afanasiev was systematized in the article based on works of predecessors. Despite active scientific and social activities G. Afanasiev did not get proper evaluation of his work. Main directions of further studies his life and work were defined, in particular the complement of the scientist's biography, the definition of his personal and professional relationships, the compiling a bibliography of scientist's works and its historiographical analysis, the study of journalistic activities, research epistolary heritage etc.

Keywords: Heorhii Afanasiev, historian, financier, diplomacy, Odessa, Kyiv, Belgrade.

УДК 35.078:930.1(477)

В. А. Гедз

ДІЯЛЬНІСТЬ БУРГОМІСТРА ЛЕОНТІЯ ФОРОСТІВСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовані праці українських істориків, у яких відображається діяльність Л.І. Форостівського на посаді голови Київської міської управи. Об'єктом аналізу є діяльність Леонтія Івановича на посаді голови Київської міської управи. Через співставлення різноманітних джерел здійснено спробу заповнити лагуни в біографії бургомістра під час гітлерівського панування в Києві. Проведено історіографічний огляд праць про діяльність Л.І. Форостівського в окупованій столиці.

Ключові слова: бургомістр, Київ, гітлерівська окупація, діяльність, праці українських істориків

Серед українських істориків першої половини ХХ ст. важко віднайти постать, доля якої не була б позначена трагізмом. Переслідування, війни, еміграції, вимушені компроміси із сумлінням – це невеликий перелік тих страхіть, що довелося пережити непересічним особистостям, які за нормальних обставин могли б зробити в сотні разів більше для розвитку вітчизняної історичної науки.

Трагічною і водночас загадковою постає доля українського історика першої половини ХХ ст. – Леонтія Івановича Форостівського.

У період німецької окупації саме Л.І. Форостівський упродовж найдовшого відтинку часу перебував на посаді голови Київської міської управи (КМУ) – з лютого 1942 р. до жовтня 1943 р. Однак, на відміну від інших київських голів, про нього біографічних відомостей маємо найменше.

Про досягнення Л.І. Форостівського на посаді міського голови відомо широкому загалу найбільше, а тому в цьому дослідженні зупинимось детальніше на тому, як у працях українських істориків подається та оцінюється діяльність історика в окупованій столиці.